

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№1/2025, 163-176

ЭКОНОМИКА

УДК: 947(575.2)

DOI: [10.52754/16948610_2025_1_15](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_1_15)

ЧҮЙ ОБЛУСУНУН АЙЫЛ ЧАРБАСЫ

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ЧУЙСКОЙ ОБЛАСТИ

AGRICULTURE OF THE CHUY REGION

Элеманова Римма Туратбековна

Элеманова Римма Туратбековна

Elemanova Rimma Turatbekovna

окутуучу, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
преподаватель, Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева

Lecturer, Kyrgyz State University named after I. Arabaev

[rimmaelemanova@mail.ru](mailto:rimmermanova@mail.ru)

ORCID: 0009-0004-8477-0201

ЧҮЙ ОБЛУСУНУН АЙЫЛ ЧАРБАСЫ

Аннотация

Бул макалада Чүй облусунун айыл чарба тармагынын өзгөчөлүктөрү жана мааниси баяндалган. Чүй облусу Кыргызстандын экономикалык жана айыл чарба тармагындагы маанилүү регион катары сыпатталат. Бул аймакта айыл чарба элдин негизги киреше булагы жана экономикалык туруктуулукту камсыз кылган негизги фактор катары белгиленет. Чүй облусу Кыргызстандын экономикалык жана айыл чарба тармагындагы маанилүү регион катары сыпатталат. Бул аймакта айыл чарба элдин негизги киреше булагы жана экономикалык туруктуулукту камсыз кылган негизги фактор катары белгиленет. Чүй облусунун айыл чарбасы табигый ресурстарга жана ыңгайлуу шарттарга негизделген, анын ичинде өсүмдүк өстүрүү жана мал чарбачылыгы аймактын экономикалык туруктуулугун камсыз кылат. Бул талдоонун максаты негизги пункттарды бөлүп көрсөтүп, Чүй облусунун айыл чарба потенциалын жана анын экономикалык маанисин ачып берет.

Ачкыч сөздөр: Чүй облусу, айыл чарбасы, экономика, социалдык, чарба ресурстары

СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ЧУЙСКОЙ ОБЛАСТИ

AGRICULTURE OF THE CHUY REGION

Аннотация

В данной статье описываются особенности и значение сельскохозяйственной отрасли Чуйской области. Чуйская область характеризуется как один из важных регионов Кыргызстана в экономической и сельскохозяйственной сферах. В этом регионе сельское хозяйство является основным источником дохода населения и ключевым фактором обеспечения экономической стабильности. Сельское хозяйство Чуйской области основывается на природных ресурсах и благоприятных условиях, включая растениеводство и животноводство, что способствует устойчивости экономики региона. Цель данного анализа — выделить основные аспекты, раскрывающие сельскохозяйственный потенциал Чуйской области и его экономическое значение.

Abstract

This article describes the features and significance of the agricultural sector in the Chuy Region. The Chuy Region is characterized as one of the important regions of Kyrgyzstan in the economic and agricultural spheres. In this region, agriculture is the primary source of income for the population and a key factor in ensuring economic stability. The agriculture of the Chuy Region is based on natural resources and favorable conditions, including crop production and livestock farming, which contribute to the economic sustainability of the region. The purpose of this analysis is to highlight the key aspects that reveal the agricultural potential of the Chuy Region and its economic significance.

Ключевые слова: Чуйская область, сельское хозяйство, экономика, социальная сфера, хозяйственные ресурсы

Keywords: Chuy Region, agriculture, economy, social sphere, agricultural resources

Киришүү

Чүй облусу Кыргызстандын айыл чарба продукцияларынын негизги өндүрүүчүсү болуп саналат. Бул аймакта өстүрүлгөн продукциялар ички рынокту камсыздоодон тышкары, коңшу өлкөлөргө экспорттолот. Айыл чарба облустун калкы үчүн негизги иш менен камсыз кылуу тармагы болуп эсептелет (История Киргизской ССР, 1985, 456-б.). Бирок климаттык өзгөрүүлөр жана сугат системасынын эскириши суунун жетишсиздигин жаратууда. Ошондой эле, техникалык жабдуулардын эскилиги жана жаңы технологиялардын жетишсиздиги өндүрүштүн натыйжалуулугуна терс таасирин тийгизүүдө. Ошондуктан бул тармакты ар тараптуу изилдеп, терең анализ жүргүзүү абдан маанилүү болуп саналат.

Чүй облусунун айыл чарба тармагынын маанилүүлүгү, көйгөйлөрү жана аларды изилдөө зарылчылыгы каралган. Анын негизги аспектерин төмөнкүдөй талдоого болот.

Чүй облусунун ролу жана маанилүүлүгү

Чүй облусу Кыргызстандын айыл чарба продукцияларынын негизги өндүрүүчүсү катары сыпатталат. Өндүрүлгөн продукция ички рынокту камсыздоо менен гана чектелбестен, коңшу өлкөлөргө экспортторун билебиз. Айыл чарба аймактагы калк үчүн негизги иш менен камсыз кылуучу сектор экени баса белгиленген. Чүй облусунун айыл чарба продукциясын өндүрүүдөгү маанилүү ролун жана анын экономикалык жана социалдык таасирин баса белгилейт. Аймактын продукциясы ички рынокту камсыздоо жана экспорттук потенциалды жогорулатуу аркылуу Кыргызстан үчүн олуттуу экономикалык жана социалдык пайда алып келет (Кыргызстандын Тарыхы, 1916, 34-б.). Аймакта өндүрүлгөн айыл чарба продукциясы эки негизги максатка багытталган: Ички рынокту камсыздоо, бул Кыргызстандын азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууда Чүй облусунун негизги ролун көрсөтөт. Ал эми экспорттук потенциалы болсо, продукциянын коңшу өлкөлөргө экспорттолуусу аймактын экономикалык киреше булагынын кеңейишине шарт түзөт. Стандарттарга ылайык продукция чыгаруу экспорттун көлөмүн арттырып, Кыргызстандын айыл чарба секторунун эл аралык рыноктогу ордун бекемдөөгө өбөлгө түзөт.

Кыргызстандын тарыхында С. Абрамзон 1930-жылдарга чейин эле манап чөйрөсүнөн чыккан адамдардын сабаттуу болгонун белгилеген. Алардын басымдуу бөлүгү мугалимдик кесипти аркалап, билим берүү жана маданий курулуш жаатында иш алып барышкан. Бул манаптардын коомдук турмуштагы маанилүү ролун чагылдырат. Абрамзондун пикири боюнча, жергиликтүү шарттарды жана социалдык мамилелерди түшүнгөн кадрлардын болушу өлкөнүн өнүгүүсү үчүн абдан маанилүү. Бул тарыхый көз караш жергиликтүү интеллигенциянын ролун баалоого жана алардын ишмердүүлүгүн түшүнүүгө жардам берет деп эсептеген (Абрамзон, 1931, 47-б.).

Продукциянын сапатын жогорулатуу жана эл аралык стандарттарды кармануу эл аралык рынокторго чыгуу үчүн негизги шарт катары көрсөтүлгөн. Бул фермерлер жана өндүрүүчүлөр үчүн атаандаштыкка жөндөмдүү болуунун маанилүү факторун баса белгилейт. Андан тышкары, айыл чарбанын социалдык мааниси да жогору. Айыл чарба калк үчүн негизги иш менен камсыз кылуучу сектор катары баса белгиленген. Бул анын социалдык туруктуулукка тийгизген оң таасирин көрсөтөт.

Айыл чарба продукциясын сатууда логистика жана рынокко жетүү кыйынчылыктары баса белгиленген. Бул фермерлердин продукциясын керектөөчүлөргө жеткирүүдө инфраструктура, транспорт жана рыноктук шарттардагы кемчиликтерди көрсөтөт.

Көйгөйлөр жана тоскоолдуктар

Айыл чарба продукцияларын өндүрүүдө бир нече кемчиликтер келип чыгат. Мисалы, климаттык өзгөрүүлөр, бул фактор сугат системасынын эскириши менен бирге суунун жетишсиздигин жаратууда. Техникалык жабдуулар эскирген техника өндүрүштүн натыйжалуулугун төмөндөтүүдө. Жаңы технологиялардын жетишсиздиги айыл чарба секторунун өнүгүшүнө тоскоол болуп жатканын баса белгилейбиз.

Изилдөөнүн маанилүүлүгү

Айыл чарба тармагын ар тараптуу изилдөө жана анализ жүргүзүү зарылдыгы бар. Бул изилдөөлөр көйгөйлөрдү чечүү жана өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн маанилүү экенин билдирет. Айыл чарба дегенде алгач ирет жерди түшүнөбүз. Жер агрардык экономиканын негизги объектиси катары көрсөтүлөт, анткени жер адамзаттын жашоосуна керектүү ресурс жана улуттук байлыктын баалуу булактарынын бири болуп саналат. Агрардык экономиканы жана анын ролун түшүндүрүп, анын улуттук байлык жана адамзаттын жашоосу үчүн маанилүүлүгүн баса белгилейт (Убайдуллаев жб., 2024; Каныбек кызы, 2021). Жерди айыл чарба өндүрүшүндө кош мааниде карашат. Ал эмгек каражаты катары (жумуш үчүн негизги инфраструктура) жана эмгек буюму катары (өндүрүш объектиси) колдонулат. Бул касиет жерди башка өндүрүш ресурстарынан айырмалап турат жана анын айыл чарба тармагында өзгөчө мааниге ээ экендигин көрсөтөт. Чүй облусунун айыл чарба өндүрүшүн туура системалуу колдонуу шартында, топурактын асылдуулугун жоготпой, тескерисинче, аны жакшыртууга мүмкүнчүлүк бар экенин айтсак болот. Бул ой туруктуу айыл чарба өндүрүшүнүн принциптерин чагылдырат, анткени топурактын асылдуулугун сактоо - айыл чарбанын туруктуулугунун негизги факторлорунун бири. Чүй облусунун айыл чарба өндүрүшүндө экономикалык жактан пайдалуулукту камсыздоонун маанилүүлүгүн көрсөтөт. Сары-Өзөн Чүйдүн жери айыл чарба өндүрүшүндө уникалдуу объект экендиги жана аны туура пайдалануу агрардык өндүрүштү туруктуу жана экономикалык жактан пайдалуу кылары баса белгиленет.

Чүй облусунда жерди пайдалануунун эффективдүүлүгүн баалоо темасы каралган. Бул изилдөө азыркы чарба жүргүзүү шарттарында айыл чарба жерлеринин натыйжалуу пайдаланылышын баалоочу көрсөткүчтөрдүн өзгөчөлүктөрүнө багытталган. Бул, албетте, жерди туура башкаруунун жана айыл чарба потенциалын жогорулатуунун маанилүүлүгүн белгилейт.

Анализ

Чүй облусунун агрардык секторунун абалы комплекстүү түрдө анализделет. Бул изилдөөнүн тереңдигин жана көйгөйлөрдү ар тараптуу караганын көрсөтөт. Комплекстүү анализдин өзгөчөлүгү - ал жер ресурстарынын эффективдүүлүгүн баалоо үчүн экономикалык, экологиялык, жана социалдык факторлорду эске алат. Республикадагы айдоо жерлеринин

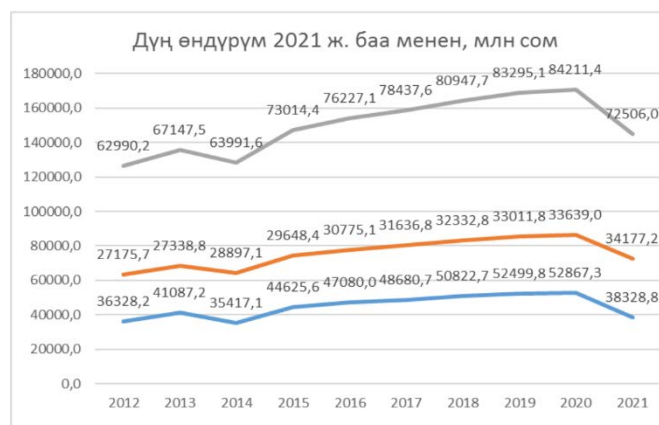
үчтөн бир бөлүгүн Чүй облусу түзөт. Бул региондун Кыргызстандын агрардык секторунда чоң роль ойной тургандыгын көрсөтөт. Чүй облусунун жер ресурстары республикалык деңгээлде маанилүү экендиги белгиленип, анын агрардык секторунун натыйжалуулугу жалпы улуттук айыл чарба өнүгүүсүнө чоң таасир этери баса белгиленген. Аймактагы эффективдүүлүктү баалоочу көрсөткүчтөрдүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө айтсак. Бул көрсөткүч Чүй облусундагы жерди пайдалануу жана башкаруу иш-чаралары үчүн натыйжалуу чечимдерди иштеп чыгууга багытталган изилдөө экендигин түшүндүрөт.

Мындай көрсөткүчтөр аймактык ресурстарды натыйжалуу бөлүштүрүү, айыл чарба өндүрүшүн оптималдаштыруу жана экологиялык туруктуулукту камсыз кылуу үчүн негиз болот. Чүй облусунун Кыргызстандын айыл чарбасындагы маанисин жана анын жер ресурстарын эффективдүү пайдалануу зарылдыгын баса белгилейт. Изилдөө, биринчи кезекте, региондун агрардык секторун өркүндөтүү үчүн натыйжалуу чечимдерди табууга багытталган. Бул көйгөйдү комплекстүү изилдөө жерди башкаруу боюнча узак мөөнөттүү стратегияларды иштеп чыгууга өбөлгө түзөт.

Чүй облусунун айыл чарба потенциалы жана анын келечектеги өнүгүү мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө маалымат берет. Айдоо жерлеринин көптүгү, Республикадагы айдоо жерлеринин үчтөн бир бөлүгүнүн Чүй облусунда жайгашкандыгы анын айыл чарба тармагындагы чоң мүмкүнчүлүгүн баса белгилейт. Бул регионду өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууда негизги роль ойногон аймак катары каралат. Табигый жана климаттык шарттардын жагымдуулугу, климаттын жана табигый шарттардын айкалышы айыл чарба продукциясынын ар түрдүүлүгүн өндүрүүгө ыңгайлуу шарттарды түзөт. Бул облустун айыл чарбасын дагы да өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңдигин көрсөтөт. Чүй облусунун айыл чарбалык продукциясы шаар калкын азык-түлүк менен камсыз кылууда маанилүү роль ойнойт. Бишкек сыяктуу миллиондук шаардан баштап, облустагы 166 миң адамды же калктын 18%ын тамакаш менен камсыз кылуу милдетин аткарат. Бул облустун айыл чарба секторунун өлкөдөгү шаардык жана калктуу конуштарды азык-түлүк менен камсыз кылуудагы орчундуу ролун айкын чагылдырат. Чүй облусунун айыл чарбасынын эффективдүү өнүгүшү улуттук деңгээлде экономиканын өсүшүнө салым кошо алат. Бул жерде өндүрүлгөн продукциянын ар түрдүүлүгү жана сапаты Кыргызстандын азык-түлүк өндүрүшүн жана экспорттук потенциалын жакшырта алат.

Айыл чарба секторун натыйжалуу башкаруу жана заманбап технологияларды колдонуу облустун өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрүн дагы да жогорулатат. Чүй облусунун айыл чарба тармагындагы мүмкүнчүлүктөрү өлкө боюнча азык-түлүк жетишсиздигин жоюуда жана экономикалык туруктуулукту камсыз кылууда чоң роль ойнойт. Эффективдүү өнүгүү келечеги Чүй облусун агрардык өндүрүштүн борбору катары позициялоого шарт түзөт.

Чүй облусунун 2012–2021-жылдар аралыгындагы айыл чарба тармагындагы өндүрүштүн өнүгүү тенденциясы жана анын негизги жыйынтыктары баяндалган. Туруктуу өсүш тенденциясы байкалып, айыл чарба өсүмдүктөрүнүн негизги түрлөрүнүн өндүрүмдүүлүгү 2012–2021-жылдары туруктуу түрдө өсүш көрсөткөн. Бул Чүй облусунун айыл чарба секторунун узак мөөнөттүү өнүгүүсү жана анын туруктуулугун билдирет (Сагынбекова, 2012, с.62.).

Чүй облусунун айыл чарбасынын дүң продукциясынын 2012-2021-жж. наркы, 2021-ж. баасы менен.

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2011-ж., 2016-ж., Б.-2022. – Кирүү режими <https://stat.gov.kg/ru/publications/>. – башкы беттен.

Кант кызылчасынын өндүрүшүнүн эки эсе өсүшүн 1-таблицадан көрөбүз. Бул өзгөчө жетишкендик катары белгиленип, калктын азык-түлүк камсыздалышын жогорулатууга салым кошкон. Кант кызылчасынын өндүрүмдүүлүгүнүн көбөйүшү ички рынокту камсыздоо жана импортко болгон көз карандылыкты азайтууда маанилүү. Талаачылык өндүрүшүнүн көбөйүшү менен бирге тамак-аш өндүрүшү талаачылыкта бардык негизги түрлөрү боюнча көбөйгөн. Бул айыл чарба өндүрүшүнүн ар түрдүүлүгүнөн жана натыйжалуулугунан кабар берет.

1-таблица. Чүй облусунун айыл чарба продукцияларын негизги түрлөрүн өндүрүү (мин тонна)

	Чарбалардын бардык түрлөрү	2017	2018	2019	2020	2021
№	Дан (тазалангандан кийинки салмакта)	698,2	762,0	779,6	827,6	434,5
1.	Кант кызылчасы (фабрикалык)	698,0	758,4	720,9	434,1	352,8
2.	Картошка	204,7	210,5	199,3	197,6	173,7
3.	Жашылчалар	425,4	426,6	444,1	454,1	401,6
4.	Бакча өсүмдүктөрү	99,7	93,8	90,3	103,1	75,8
5.	Мөмө жана жемиш	18,5	16,7	16,6	16,0	16,8
6.	Жүзүм	0,9	0,9	0,8	0,8	0,8
7.	Эт (тирүүлөй салмакта)	90,5	92,2	94,2	95,4	96,5
8.	Эт (союлуучу салмакта)	58,6	59,9	58,0	52,6	55,7
9.	Чийки сүт	398,2	401,8	412,7	422,9	433,3
10.	Жумуртка, млн. даана	313,4	329,2	318,9	333,4	336,9
11.	Жүн (физикалык салмакта), тонна	1 734,0	1 751,0	1774,7	1790,0	1813,9
12.	Бал, тонна	146,0	154,0	179,1	195,8	193,7

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2011-ж., 2016-ж., Б.-2022. – Кирүү режими <https://stat.gov.kg/ru/publications/>. – башкы беттен.

Мал чарбачылыктын өнүгүшү дагы тамак-аш өндүрүшүнүн көлөмүн жогорулатып, айыл чарба продукциясын өндүрүүдө маанилүү роль ойногон. Кант кызылчасынын жана башка айыл чарба продукциясынын өндүрүмдүүлүгүнүн өсүшү калктын азык-түлүккө болгон

муктаждыгын канааттандырууда эбегейсиз роль ойногон. Бул өсүш улуттук азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылууда маанилүү. Чүй облусундагы айыл чарбанын 2012–2021-жылдар аралыгындагы өнүгүүсү экономиканын бул тармагынын туруктуулугун жана ички муктаждыктарды камсыздоодогу маанилүүлүгүн көрсөттү. Өндүрүштүн өсүшү калктын азык-түлүк менен камсыз болушун гана жакшыртпастан, агрардык тармактын экономикалык туруктуулугун да арттырды.

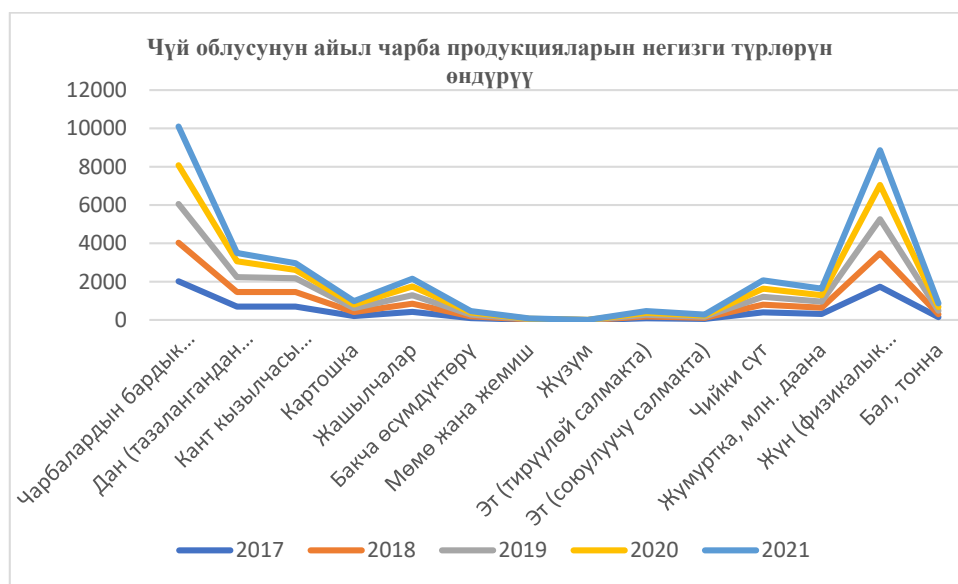
Чүй облусунун айыл чарбасынын 10 жылдык өнүгүү динамикасы талданып, тармактын өсүү тенденциялары жана айрым жылдардагы өзгөрүүлөрдүн себептери каралган. Жалпы дүң продукциянын өсүш темпи, 10 жыл ичинде айыл чарба тармагынын жалпы дүң продукциясы 115,1% өскөн. Бул региондун айыл чарбасында туруктуу өнүгүү байкалып жатканын көрсөтөт. Талаачылык жана мал чарбачылык тармагынын өсүү темпи 105,5% түзгөн, бул тармактын туруктуу, бирок бир аз жай өнүгүп жатканын билдирет. Мал чарбачылыктын өсүү темпи 125,8% болгон, бул сектордун тезирээк өнүгүп, региондогу негизги айыл чарба тармактарынын бири катары алдыңкы орунда экенин көрсөтөт Кыргыз Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары. (URL: – Кыргызстан цифраларда, 2016-ж., 2011-ж., 2016-ж., 2022-ж. Кирүү режими <https://stat.gov.kg/kg/> – башкы беттен).

2013-жылдагы өсүү, 2012-жылга салыштырмалуу өсүү болгон, бул айыл чарба тармагындагы ишмердүүлүктүн жакшырышынын жана өндүрүш көлөмүнүн артуусунун белгиси.

2014-жылдагы төмөндөө, бул жылдагы өндүрүштүн төмөндөшү ички же тышкы факторлордун таасири, мисалы, табигый кырсыктар, экономикалык көйгөйлөр же базардагы өзгөрүүлөр менен түшүндүрүлүшү мүмкүн.

2015–2020 жылдардагы акырындык өсүш, бул жылдары тармактын туруктуу өнүгүүсү байкалган. Акырындык өсүш айыл чарба өндүрүшүндө натыйжалуулукту жана туруктуулукту камсыз кылууга багытталган иш-чаралардын натыйжасы болушу мүмкүн.

2021-жылдагы төмөндөө, пандемиянын кесепеттери айыл чарба тармагына терс таасирин тийгизген. Бул өндүрүштүн көлөмүнүн азайышы, логистикалык көйгөйлөр же эмгек ресурстарынын жетишсиздиги менен байланыштуу болушу мүмкүн.

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2011-ж., 2016-ж., Б.-2022. – Кирүү режими <https://stat.gov.kg/ru/publications/>. – башкы беттен.

Чүй облусунун айыл чарба тармагы акыркы 10 жылда туруктуу өсүшкө жетишкен, өзгөчө мал чарбачылыкта олуттуу жетишкендиктер байкалган. Бирок, 2014-ж. жана 2021-жылдардагы төмөндөөлөр бул тармактын тышкы факторлорго, айрыкча пандемия сыяктуу глобалдык кырдаалдарга сезимтал экенин көрсөттү. Талаачылык жана мал чарбачылыктын өнүгүү темптери ар башка болгону менен, жалпы динамика региондун айыл чарбасын өнүктүрүүдө позитивдүү багытта экенин айгинелейт.

Чүй облусундагы айдоо аянттарынын структурасы, сугат жана кайрак жерлердин пайдаланылышы талданган, 422,3 миң гектар айдоо жери бар (2-таблицада көрсөтүлгөн). Бул Чүй облусунун айыл чарба өндүрүшү үчүн маанилүү ресурстук базасын көрсөтөт. 260,5 миң гектар сугат жерлер (61,2%). Айдоо аянттарынын көпчүлүк бөлүгү сугатка ылайыктуу болуп, интенсивдүү айыл чарба өндүрүшү үчүн ыңгайлуу шарттарды камсыздайт. Чүй облусунда кант кызылчасы айыл чарба өндүрүшүнүн маанилүү тармагы болуп саналат. Кылкандуу дан эгиндер: Негизги азык-түлүк булактарынын бири катары маанилүү. Дандык жана силостук жүгөрү, бул багыт мал чарбасы үчүн жем жана силос өндүрүүдө колдонулат. Көп жылдык чөптөр жана тоют өсүмдүктөрү болсо, мал чарба тармагын колдоо үчүн керектелет. Жашылча-бахча өсүмдүктөрү, жүзүм, мөмө-жемиш бактар, бул өсүмдүктөр экономикалык пайдасы жогору болгон продукциялар катары баалуу (Абдымаликов, 2012, 30-б.).

2- таблица. Чүй облусунун айыл чарба жерлеринин аянты

	2017	2018	2019	2020	2021
Айыл чарба жерлери - баардыгы	1 333,1	1 333,0	1 332,5	1 332,5	1 332,2
Айдоо	427,4	427,4	426,9	426,9	426,8
Көп жылдык өсүмдүктөр	14,7	14,7	14,7	14,7	14,7
Бош жер	10,7	10,7	10,7	10,7	10,7
Чөп чабыкттар	29,0	28,9	28,9	28,9	28,9
Жайыттар	851,3	851,3	851,3	851,3	851,1

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2011-ж., 2016-ж., Б.-2022. – Кирүү режими <https://stat.gov.kg/ru/publications/>. – башкы беттен.

Дан эгиндер жана май өсүмдүктөрү болсо, кайрак жерлерде негизинен дан эгиндер жана май алуу үчүн өстүрүлүүчү өсүмдүктөр басымдуулук кылат. Бул чарбалар үчүн энергия жана азык-түлүк менен камсыз кылууда маанилүү. Көп жылдык чөптөр жана тоют өсүмдүктөрү болсо, мал чарбачылыкты өнүктүрүүдө роль ойнойт.

Пайдалануунун натыйжалуулугун биз билгендей, кайрак жерлер табигый сугаруу же жамгыр менен камсыз болгондуктан, бул жерлерди пайдалануу суу ресурстарын үнөмдөөгө багытталган.

Сугат жана кайрак жерлердин максаттуу колдонулушу Чүй облусунун айыл чарба тармагын оптималдаштырууга жардам берет. Сугат жерлерде эмгек сиңирүүнү талап кылган

жана экономикалык пайдасы жогору өсүмдүктөр өстүрүлөт, ал эми кайрак жерлер азык-түлүк жана тоют өндүрүү үчүн ылайыктуу болуп саналат.

Айдоо жерлеринин баалуулугу болуп, айыл чарба өндүрүшүнүн өсүшү үчүн айдоо аянттарын толук жана натыйжалуу пайдалануу негизги фактор катары баса белгиленет. Айдоо жерлери айыл чарба өндүрүшүнүн негизги ресурсу болуп саналгандыктан, аларды пайдалануу деңгээли өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнө таасир этет.

Чүй облусундагы пайдаланылбай калган жерлер: 2017-жылы: 12,4 миң га же 2,9% айдоо жери, 2021-жылы: 4,2 миң га же 1,0% пайдаланылбай калган. Чүй облусундагы пайдаланылбай калган айдоо жерлердин үлүшү республикага салыштырмалуу төмөн. Бул облустун айыл чарба жерлерин пайдаланууда салыштырмалуу жакшыраак көрсөткүчтөргө ээ экенин билдирет. Пайдаланылбай калган жерлердин азайышы: Республика боюнча 2017–2021-жылдар аралыгында пайдаланылбай калган жерлердин үлүшү 1,4% азайган. Чүй облусунда бул көрсөткүч 1,9% азайган. Бул Чүй облусундагы айыл чарба өндүрүшүнүн эффективдүүлүгүн арттыруу боюнча жүргүзүлгөн аракеттердин натыйжалуулугун көрсөтөт (URL: Кыргыз Республикасынын суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жайы министрлигинин атайын сайты <https://agro.gov.kg/kg/> – башкы беттен.)

Маселени чечүү мүмкүнчүлүктөрү, пайдаланылбай жаткан жерлерди ишке киргизүү. Республика боюнча дагы 4,4%, Чүй облусунда 1,0% пайдаланылбай жаткан айдоо жерлерди кайра иштетүү айыл чарба өндүрүмдүүлүгүн арттыруунун резерви болуп саналат.

Жерлерди натыйжалуу пайдалануу менен азык-түлүк коопсуздугун жакшыртууга жана жерди туура пайдалануунун экологиялык аспектерин сактоого мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Республикабыздын айыл-чарбасынын тарыхына арналган алгачкы илимий иштердин жана беделдүү изилдөөлөрдү аныктап, өндүргүч күчтөрдүн, өндүрүштүк мамлелердин, өндүрүштүн деңгээлин талдап, коомдун социалдык абалын, экономикалык шарттарды терең изилдеген тарых илимдеринин доктору, профессор Ө.Ж. Осмоновдун “Кыргызстандын айыл чарбасы жана айыл-кыштактардын социалдык турмушу” (Осмонов, 1994, 64-б.) аттуу эмгегинде белгилегендей, “Коомдук турмуштун бардык жагын комплекстүү камтыган, терең мазмундуу, көп жылдарга эсептелген социалдык күчтүү саясат зарыл болуп турат” деп белгилеген. Доктор, профессор Ө.Ж. Осмоновдун “Кыргызстандын айыл чарбасы жана айыл-кыштактардын социалдык турмушу” аттуу эмгеги маанилүү болуп саналат. Бул эмгекте айыл-чарба тармагына жана коомдун социалдык-экономикалык абалына терең изилдөө жүргүзүлгөн. Автор “Коомдук турмуштун бардык жагын комплекстүү камтыган, терең мазмундуу, көп жылдарга эсептелген социалдык күчтүү саясат зарыл” экендигин белгилеген. Бул ой айыл-чарбаны өнүктүрүүдө жана айыл турмушунун социалдык шарттарын жакшыртууда мамлекеттик саясаттын ролун баса белгилейт. Республикабыздын айыл-чарбасына байланыштуу илимий изилдөөлөрдүн маанилүүлүгү, алардын социалдык-экономикалык шарттарды түшүнүүдө жана жакшыртуудагы ролу баяндалган. Өзгөчө, Ө.Ж. Осмоновдун эмгеги бул тармактагы негизги проблемаларды чечүү үчүн комплекстүү жана стратегиялык мамиленин зарылдыгын көрсөтөт.

“Кыргыз Республикасын Комплекстүү өнүктүрүүнүн негиздери” (2010-ж. чейин) (URL: – <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kz/3505?cl=ky-kz>) жана “Жакырчылыкты кыскартуу боюнча Улуттук стратегия” (2006–2010-жж.) (URL: – <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kz/57923/10?cl=ky-kz> – караган датасы – 25.01.2024-ж.) — өлкөнүн келечектеги стратегиялык

багыттарын аныктаган негизги документтер. Бул документтердин негизги максаты – жарандардын жыргалчылыгын жогорулатуу жана туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуу болуп саналат. Документтерде өлкөнү өнүктүрүү боюнча бир нече стратегиялык багыт белгиленген: Жакшы башкарууну орнотуу. Бул натыйжалуу мамлекеттик аппаратты түзүү жана жергиликтүү өз алдынча башкарууну күчөтүү аркылуу ишке ашырылат. Эффективдүү экономикалык саясат. Бул саясат өлкөнү дүйнөлүк рынокко алып чыгуу менен экономиканын өсүшүнө жана жарандардын жыргалчылыгын жогорулатууга негиз түзөт. Социалдык мобилизация. Жакырчылыкты жоюу үчүн социалдык ресурстарды толук пайдалануу зарыл.

Туруктуу өнүгүү үчүн бардык чаралар өлкөнүн узак мөөнөттүү туруктуу өнүгүүсүнө багытталган. Документтердин борбордук темасы катары элдин жыргалчылыгын жогорулатуу белгиленген. Көп тармактуу мамилерди реформалоо, экономикалык саясатты натыйжалуу ишке ашыруу жана социалдык мобилизацияны биргелештирүү каралган. Кыргызстанды өнүктүрүү боюнча стратегиялык документтердин негизги максаттары жана багыттары баяндалган. Бул документтер өлкөнүн узак мөөнөттүү туруктуу өнүгүүсүнө, жарандардын жыргалчылыгын арттырууга жана жакырчылыкты кыскартууга багытталган көп тармактуу чараларды сунуштайт. Ошондой эле, эффективдүү башкаруу жана дүйнөлүк рынокто атаандаштыкты камсыздоо аркылуу экономикалык өнүгүү стратегиясы өзгөчө баса белгиленет. Жакырчылыкты кыскартуунун негизги жолдорунун бири катары чакан жана орто бизнести колдоо үчүн микрокаржылоону колдонуу сунушталат. Бул метод жарандардын экономикалык активдүүлүгүн арттырып, алардын турмуш шартын жакшыртууга багытталган. Программада капиталды тартуунун эффективдүү ыкмасы катары кредиттик союздарды өнүктүрүү белгиленген.

Кредиттик союздар чакан ишкерлерге жана жеке адамдарга финансылык ресурстарды жеткиликтүү кылуу менен алардын ишмердүүлүгүн колдойт. 2005-жылга карата 25 кредиттик союз түзүлүп, алардын жалпы капиталы 18 миллион сомго жетет деп күтүлгөн. Бул союздарга 4500дөн ашык жаран тартылат. Микрокаржылоо жана кредиттик союздарды өнүктүрүү жакырчылыкты кыскартуунун натыйжалуу механизмдеринин бири катары көрсөтүлгөн. Берилген маалыматтардан союздардын санын жана капиталын көбөйтүү пландары чоң масштабдагы экономикалык өзгөрүүлөргө жана адамдардын экономикалык мүмкүнчүлүктөрүнүн кеңейишине алып келери байкалат. Жакырчылыкты кыскартуу үчүн микрокаржылоо жана кредиттик союздардын маанилүү ролу белгиленет. Аталган чаралар капиталга жеткиликтүүлүктү жогорулатып, чакан жана орто бизнести колдоо аркылуу жарандардын киреше булагын көбөйтүүгө багытталган. Ошондой эле, статистикалык маалыматтар программаны ишке ашыруу ийгиликтүү жүрүп жатканын жана алдыдагы өсүү мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүп турат. Программада эмгек рыногуна өзгөчө маани берилгени белгиленген. Бул анын жалпы социалдык-экономикалык өнүгүү стратегиясында негизги рол ойной турганын көрсөтөт. Жарандарды жумуш менен камсыз кылуу аркылуу жумушсуздукту азайтуу максаты коюлган. Бул жумушсуздардын санын азайтуу боюнча түздөн-түз кадам. Эмгек рыногунда талап кылынган кесиптер боюнча даярдыкты камсыздоо. Бул убактылуу болсо да, жумушсуз жарандарга киреше булагын түзүүгө жардам берет. 2004-жылга карата жумушсуздук деңгээли 2,3%га төмөндөйт деп күтүлгөн. Бул республика боюнча орточо көрсөткүчтөн 0,2%га төмөн болору болжолдонгон. Программанын ийгиликтүү ишке ашырылышы жумушсуздуктун азайышына жана эмгекке жарамдуу калктын ишке тартылышына шарт түзгөн. Бул өлкөнүн социалдык абалына жана экономикалык туруктуулугуна оң таасирин тийгизери белгиленет. эмгек рыногуна көңүл буруу,

жумушсуздукту азайтуу чаралары жана алардын күткөн натыйжалары жөнүндө маалымат берилген.

Программада жумушсуз жарандарга иш орундарын түзүү, кесиптик окутуу жана акы төлөнүүчү коомдук иштер аркылуу ишке тартуу сыяктуу конкреттүү кадамдар каралган. Бул чаралар өлкөнүн социалдык-экономикалык туруктуулугуна жана калктын жашоо деңгээлин жакшыртууга багытталган системалуу мамилени чагылдырат. Социалдык коргоону камсыз кылуу, бул мамлекеттик саясаттын негизги багыттарынын бири болуп саналат. Жарандардын жашоо деңгээлин жакшыртууда жана социалдык теңсиздикти азайтууда маанилүү роль ойнойт. Пенсия жана жөлөкпулдарды өз убагында төлөө, бул чара калктын аярлуу катмарын, өзгөчө кары-картаңдарды жана жардамга муктаж жарандарды каржылык жактан колдоону камсыз кылуу максатын көздөйт. Билим берүү жана саламаттыкты сактоо, бул эки тармакка өзгөчө көңүл бурулуп, алардын өнүгүүсү үчүн бюджеттин 80% дан ашыгы багытталары белгиленет. Бул билимге жана ден соолукка салынган инвестициянын мамлекеттин келечектеги туруктуулугу үчүн маанилүү экенин көрсөтөт. Маданият, спорт жана жаштар саясаты, бул тармактар жарандардын руханий жана физикалык өнүгүүсүнө, ошондой эле жаш муундардын активдүү катышуусуна шарт түзүү үчүн приоритеттүү деп табылган.

Бюджеттин 80%дан ашыгын билим берүү жана саламаттыкты сактоого багыттоо социалдык тармактардын артыкчылыктуу экенин айгинелейт (Чыныкеева, 2019, 381-б.). Бул мамлекеттин адам капиталына жана калктын жалпы бакубатчылыгына багытталган стратегиялык мамилесин чагылдырат. Социалдык коргоо жана социалдык инфраструктураны өнүктүрүү мамлекеттин негизги милдеттери катары белгиленген. Пенсия, жөлөкпулдарды төлөө сыяктуу так иш-чаралар жарандардын социалдык коопсуздугун камсыздоого багытталган. Билим берүү жана саламаттыкты сактоого чоң көлөмдөгү каражат бөлүү — адам капиталын өнүктүрүү боюнча узак мөөнөттүү инвестиция. социалдык коргоону камсыздоо, пенсия жана жөлөкпулдарды өз убагында төлөө сыяктуу чаралар социалдык стабилдүүлүктүн негизи катары көрсөтүлгөн. Ошондой эле, билим берүү жана саламаттыкты сактоо тармактарына бюджеттин басымдуу бөлүгүн бөлүү мамлекеттин келечекке багытталган саясат жүргүзүп жатканын билдирет. Маданият, спорт жана жаштар саясатын өнүктүрүүгө көңүл буруу калктын ар тараптуу өнүгүүсүнө шарт түзөт.

Жыйынтык

Жыйынтыктап айтканда, Чүй облусунун айыл чарба тармагындагы орду жана анын социалдык-экономикалык мааниси аныкталган (3-таблица). Ошол эле учурда, тармактагы негизги көйгөйлөр көрсөтүлүп, аларды чечүү үчүн изилдөө жана анализдин зарылдыгы белгиленген.

Чүй облусунун айыл чарба тармагындагы маанилүүлүгүн жана анын келечектеги өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтөт. Облустун табигый жана климаттык шарттары, айдоо жерлеринин кеңдиги, шаар калкын азык-түлүк менен камсыз кылуу мүмкүнчүлүгү анын улуттук деңгээлде маанилүү экономикалык роль ойной турганын далилдейт.

3-таблица. Чүй облусунун айыл чарба продукцияларынан түшкөн киреше (миллион сом)

	2017	2018	2019	2020	2021
Бардыгы	134 502,1	152 808,6	163 763,5	182 772,6	208 065,6
Айыл чарбасы, токой чарбасы жана балык уулочулук	2 385,8	2 233,3	2 066,4	2 433,2	3 652,4

Булагы: автор тарабынан Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтарынын негизинде түзүлүп эсептелди [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2011-ж., 2016-ж., Б.-2022. – Кирүү режими <https://stat.gov.kg/ru/publications/>. – башкы беттен.

Чүй облусунун айыл чарба секторундагы өндүрүштүн туруктуу өсүшүн жана анын азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуудагы ролун баса белгилейт. Аймактын талаачылык жана мал чарба тармагындагы жетишкендиктери, өзгөчө кант кызылчасынын өндүрүшүнүн эки эсе көбөйүшү, анын келечектеги агрардык өнүгүү үчүн бекем негиз түзүп жатканын көрсөтөт. Чүй облусундагы айдоо аянттары сугат жана кайрак жерлерге бөлүнүп, ар биринин өзүнө тиешелүү айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүүгө багытталган. Сугат жерлердин басымдуулугу облустун интенсивдүү жана ар тараптуу айыл чарбасын өнүктүрүүгө шарт түзүп, анын региондогу азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылуудагы ролун баса белгилейт.

2017–2021-жылдар аралыгында республикада жана Чүй облусунда пайдаланылбай калган айдоо жерлердин үлүшү азайган. Чүй облусу бул жагынан республика боюнча жакшы көрсөткүчтөрдү көрсөтөт, бул облустун айыл чарба тармагындагы эффективдүү башкарууну чагылдырат. Мындан ары пайдаланылбай калган жерлерди толук иштетүү жана алардын натыйжалуулугун жогорулатуу айыл чарба тармагын мындан ары өнүктүрүүгө чоң салым кошо алат. Жер аянттарынын кыскарышы, сапатынын начарлашы жана туура эмес пайдаланылышы өлкө үчүн олуттуу көйгөй катары белгиленет.

Жерди туура пайдалануу, мыйзамдарды аткарууну күчөтүү, жана экономикалык көрсөткүчтөрдү жакшыртуу аркылуу айыл чарба тармагын өнүктүрүү. Материалдык-техникалык базаны бекемдөө жана өндүрүштү коммерциялаштыруу чакан жана орто товар өндүрүүчүлөрдүн кирешесин көбөйтүп, рынокту продукция менен камсыз кылууга шарт түзөт.

Чүй облусунун айыл чарба тармагында талаачылык жана мал чарбасынын өндүрүмдүүлүгүнүн жылдык орточо өсүү темпин талдоо келечектеги өнүгүү стратегиясын түзүү үчүн негизги база катары каралууда. Бул көрсөткүчтөр аймактагы айыл чарба потенциалын реалдуу баалоого жана узак мөөнөттүү өнүгүү пландарын иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк берет жана бир нече сунуштарды белгилей кетмекчибиз:

1. Айыл чарбасы пайдаланган жерлердин эффективдүүлүгүн көтөрүү үчүн экологиялык жана экономикалык жактан системалуу кароо керектиги мейли мамлекеттик жерби же жеке менчик жерби, көптөгөн дыйкандарга колдоо керектигин;

2. Мамлекет тарабынан чыккан мыйзамдар, айыл чарба жерлерин сактоо, эффективдүү пайдалануу жөнүндө жоболордун иштешин;

3. Айыл чарбасы тармагындагы адисттерди колдоо, көбөйтүү, мисалы жаштар айыл чарбасынан алыстап чет өлкөлөргө агылуу маселесин ооздуктоо;

4. Айыл чарбасынын бардык тармактарын прогноздоп, көзөмөлдөп Чүй облусундагы айыл чарба өндүрүшүн сатуудагы пландоо, бюджеттик каржылоо, насыялоо тууралуу механизмдердин иштелип чыгышы Чүй облусунун айыл чарбасы боюнча иштелип чыккан өнүгүү болжолу мамлекеттик органдарга стратегиялык долбоорлорду иштеп чыгууда маанилүү курал болуп бере алат. Бул келечекке багытталган саясаттын тактыгын жана негиздүүлүгүн камсыз кылат. Чүй облусунун айыл чарбасын өнүктүрүү боюнча 2030-жылга карата иштелип чыккан болжол мамлекеттик органдардын стратегиялык пландоо жана чечим кабыл алуу процесстеринде колдонууга ылайыктуу. Талаачылык жана мал чарбасы өндүрүмдүүлүгүнүн өсүү темптерин талдоо аймактагы экономикалык жана социалдык прогрессти камсыз кылуу үчүн узак мөөнөттүү саясаттын негизин түзөт. Болжолдуу маалыматтардын так колдонулушу аймактын айыл чарба потенциалын толук пайдаланууга жана туруктуу өнүгүүгө жетишүүгө шарт түзөт. Иштелип чыккан маалыматтар айыл чарба тармагындагы программаларды жана долбоорлорду түзүүдө гана эмес, аларды аткаруунун натыйжалуулугун арттыруу да чоң мааниге ээ.

Колдонулган адабияттар

1. Абдымаликов, К., Жумабаев, Ж. (2012). *Экономика сельского хозяйства*. Бишкек.
2. Абрамзон, С.М. (1931). “Современное манапство в Киргизии”. *Советская этнография*, №3-4, 43–59.
3. *История Киргизской ССР*. (1986). Том 3. Фрунзе: Кыргызстан.
4. Каныбек кызы, А. (2021). “Внедрение системы капельного орошения в Ошской области”. *Вестник Ошского государственного университета*, №1-2, 302-307. DOI: 10.52754/16947452_2021_1_2_302. EDN: DCNBKU.
5. *Кыргызстандын тарыхы*. (1916). Байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин (Том 1). Бишкек: Кут-Бер.
6. Осмонов, О.Дж. (1994). *Кыргызстандын айыл-чарбасы жана айыл-кыштактардын социалдык турмушу*. Бишкек.
7. Сагынбекова Б.У., Жумабаев, Ж. (2012). “Перспективы роста сельскохозяйственного производства Чуйской области”. *Вестник КЭУ*, №2(47), 62-64.
8. Убайдуллаев, М., Аматов, Н., & Маматбеков, Т. (2024). “Некоторые экономические проблемы и перспективы развития агропромышленного комплекса Кыргызстана на современном этапе”. *Вестник Ошского государственного университета*, (1), 155–164. https://doi.org/10.52754/16948610_2024_1_14
9. Чыныкеева, Г.Э. (2019). *Миграциялык процесстер: жүйөлүү факторлору жана негизги багыттары*. Бишкек: “Тарых жана мурас түрмөгү”.

Интернеттен алынган маалыматтар

10. “Кыргыз Республикасын 2010-жылга чейин өнүктүрүүнүн комплекстүү негизин турмушка ашыруу боюнча Улуттук кеңеш жөнүндө” [Электронный ресурс]: Кырг. Респ. Президентинин Указы. 2001-ж. 23-август., N 259 – <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/3505?cl=ky-kg>. – башкы беттен.

11. 2006-2010 жылдарга өлкөнү оңуктүрүүнүн стратегиясы [Электронный ресурс]: Кырг. Респ. Өкмөтүнүн токтому 2006-ж. 6-ноябры., № 760. – Кирүү режими: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kp/57923/10?cl=ky-kp> – башкы беттен.
12. Кыргыз Республикасынын суу ресурстары, айыл чарба жана кайра иштетүү өнөр жайы министрлигинин атайын сайты. [Электрондук ресурс]: Кирүү режими <https://agro.gov.kg/kg/> – башкы беттен (каралган датасы 23.01.2025-ж.)
13. Кыргыз Улуттук статистикалык комитетинин маалыматтары. [Электрондук ресурс]: Кыргызстан цифраларда, 2016-ж., 2011-ж., 2016-ж., 2022-ж. Кирүү режими <https://stat.gov.kg/kg/> – башкы беттен (каралган датасы 20.01.2025-ж.).